

AMSTERDAMSE CAHIERS
VOOR EXEGESE VAN DE BIJBEL EN ZIJN TRADITIES

Cahier 33

EXODUS

onder redactie van

NICO RIEMERSMA

Redactiecommissie:

Marieke den Braber, Joep Dubbink, Piet van Midden
Nico Riemersma, Klaas Spronk, Willien van Wieringen

Amsterdam
2020

INHOUD

Woord vooraf	v
De literaire structuur van het boek Exodus: Een nieuw voorstel	1
Nico Riemersma	
Mozes als ‘mediator’: Een aspect van een groots bijbels personage	21
Joep Dubbink	
Bijbelvertalen met behulp van de computer: Exodus 3:1-15 als testcase	33
Adri van der Wal	
De godsnaam in Exodus 3:13-15: Over de betekenis en de vertaling van אֲדֹנָי	45
Eric Luijten en Willien van Wieringen	
De verharding van het hart van de farao: Een blik vanuit vogel- of kikvorsperspectief	55
Edgar Kellenberger	
Exodus 16: Vragen naar literaire reconstructie, compositie en theologie	63
Eep Talstra	
Een moeilijke motivering: Exegetische en theologische opmerkingen bij Exodus 20:5b-6 ...	75
Bob Becking	
Een עֶבֶד is nog geen slaaf: Enkele gedachten over Exodus 21:1-11 en het recht geen slaaf te zijn	85
Piet van Midden	
De Haggada voor Pesachavond en enkele van haar theologische statements	95
Leon Mock	
Beelden van Mozes	103
Klaas Spronk	
De rabbijnse uitleg van het boek Exodus in de Mechilta: Parabels als exegese	113
Lieve Teugels	
Een erudiete Zwollenaar verdiept zich in Exodus 1-15: Jan ter Pelkwijk (1769-1834)	123
Cees Houtman	
Abstracts	135
Personalia	141
Tekstregister	143

BEELDEN VAN MOZES

Klaas Spronk

Hoe zag Mozes eruit? De Bijbel vertelt er ons weinig tot niets over. Dat is nog geen reden om de vraag dan maar te laten liggen. In de geschiedenis van de uitleg is de vraag namelijk wel beantwoord, vooral door kunstenaars natuurlijk, en wel op heel verschillende manieren. Het zegt in de eerste plaats iets over de uitleggers en de traditie waarin ze staan, maar het geeft vaak ook een interessante nieuwe kijk op de verhalen die ze weergeven. Soms kan men bij het aanschouwen zelfs iets ervaren van inspiratie die de kunstenaar bezielde en bedenken dat die wel eens zou kunnen raken aan de inspiratie die de schrijver ooit moet hebben bewogen.¹

Een mooie baby?

Mozes' moeder vond hem mooi, zo kunnen we lezen in Exodus 2:2, tenminste als we טוב met de meeste vertalingen zo weergeven. Je kunt ook, met de *Naardense Vertaling*, kiezen voor 'goed'. Een zelfde uitzonderingspositie neemt onder de Engelse vertalingen de *King James Version* in ('goodly'). Een tussenpositie vinden we bij de *New International Version* en de *New Revised Standard Version*, die vertalen met 'fine'; net zo als de *Revidierte Lutherbibel* (1984): 'ein feines Kind'. De Griekse vertaling met ἀστέριος (zowel in de Septuaginta als in Hand 7:20 en Hebr 11:23) en de Vulgaat met *elegans* suggereren ook iets van schoonheid. Binnen de Hebreeuwse Bijbel kan baby Mozes vergeleken worden met de jonge David, van wie in 1 Samuël 16:12 wordt vermeld dat hij 'mooi is om te zien' (ראי טוב). Dat is daar al eerder aangeduid in de voorafgaande opmerking dat hij 'rossig is en mooi van ogen'. Hier wordt een ander woord voor 'mooi' gebruikt, namelijk יפה. Overigens is het wel de vraag of 'rossig' positief bedoeld is. Ook Davids voorganger en grote rivaal Saul wordt טוב genoemd: 'er was onder de Israëlieten niemand zo טוב als hij' (1 Sam 9:2). Het heeft te maken, zo wordt in hetzelfde vers toegelicht, met zijn jeugd en met zijn lengte. Absalom, de zoon van David die we vooral ook kennen als degene die zijn plaats op de troon voortijdig wenste in te nemen, wordt uitbundig geprezen om zijn schoonheid. Daarvoor wordt het woord יפה gebruikt. Ook hier wordt dat nader toegelicht: het zit bij Absalom vooral in zijn haar (2 Sam 14:25-26).

Bij Mozes ontbreekt de nadere informatie, zoals we die wel bij Saul, David en Absalom vinden. Het is dan ook de vraag of de schrijver bedoelt te zeggen dat Mozes een uitzonderlijk mooie baby was. Pasgeborenen vertederen mensen in het algemeen en de ouders in het bijzonder. Het lijkt er echter wel op dat de verteller suggereert dat Mozes' moeder extra gemotiveerd werd tot haar actie om hem te redden, omdat ze iets bijzonders in hem zag. Volgens een aantal commentatoren, onder wie Cees Houtman, doet een vertaling van טוב met 'krachtig' of 'flink' daarom meer ter zake.² Hier zou je wel tegen in kunnen brengen, dat je

¹ Dit artikel is een ingrijpende bewerking van een eerder gepubliceerde studie onder de titel 'The Picture of Moses in the History of Interpretation', in: R. Roukema e.a. (eds), *The Interpretation of Exodus* [Fs. C. Houtman] (CBET, 44), Leuven 2006, 253-264.

² C. Houtman, *Exodus I* (COT), Kampen 1986, 259.

daarvoor eerder het woord חָיִל, ‘krachtig’, zou verwachten, zoals dat voor Ruth en Boaz wordt gebruikt in Ruth 2:1 en 3:11 (zie ook 4:11).³

In de geschiedenis van de uitleg is er de nodige aandacht aan besteed. Het is om te beginnen al opvallend dat in sommige Hebreeuwse manuscripten de eerste letter van טוב is vergroot. Volgens K. Albrecht⁴ zou dat er op duiden dat het als een eigennaam werd opgevat, zoals ook wordt beweerd in de Babylonische Talmud: volgens rabbi Meir was zijn naam Tov en volgens rabbi Judah heette hij Tobiah (traktaat *Sotah* 12a). Het is ook mogelijk dat er aandacht voor dit woord gevraagd wordt omdat het in de rabbijnse traditie in verband gebracht wordt met het טוב dat God volgens Genesis 1 herhaaldelijk uitspreekt over het geschapene. Juist wanneer God dat niet doet, in vers 7 bij het scheiden van de wateren, ziet men een verband met Exodus 2:2. Zo lezen we in *Genesis Rabba* IV als antwoord op de vraag waarom God op de tweede dag niet zegt dat het goed is:

‘Vanaf het begin van de schepping had God al het oog op Mozes, die “goed” wordt genoemd en die uiteindelijk zou worden gestraft vanwege een kwestie met water. Daarom staat er niet geschreven met betrekking tot het water dat het goed was.’

Het is duidelijk dat het hier niet gaat over het uiterlijk van de kleine Mozes. Daar wordt wel de nodige aandacht aan besteed door Philo van Alexandrië in zijn boek over het leven van Mozes (*Vita Mosis* I,9). Volgens hem was Mozes al vanaf zijn geboorte gezegend met een meer dan gewone schoonheid (ἀστέϊος), die ervoor zorgde dat zijn ouders zich tot het uiterste verzetten tegen de maatregelen van farao. En toen de dochter van farao Mozes vond, was ook zij onder de indruk van zijn uiterlijk en gezondheid: ‘Ze bekeek hem van hoofd tot voet en bewonderde zijn elegante voorkomen en zijn gezonde, krachtige verschijning’ (I,15). Ook als opgroeiend kind wordt Mozes door Philo ‘nobil en mooi’ genoemd (I,18), waarbij onder andere opnieuw het woord ἀστέϊος wordt gebruikt. Nog verder gaat de opmerking in *Pirkei de Rabbi Eliezer* 48 dat de ouders vonden dat Mozes op een engel leek.

Mooi lang

In zijn herversing van Exodus 2 schrijft Flavius Josephus dat de dochter van farao baby Mozes ‘groot en mooi’ vindt (*Antiquitates Judaicae* II,224).⁵ Dat zet zich door in Mozes’ jeugd:

‘Toen hij drie jaar oud was, versnelde God zijn lichaams groei op een wonderbaarlijke manier. Niemand was zo ongevoelig voor schoonheid dat hij, wanneer hij Mozes zag, niet getroffen werd door zijn knappe gestalte. Het gebeurde vaak dat wanneer hij over straat gedragen werd, de mensen zich omdraaiden, aangetrokken als we werden door de aanblik van het kind, en hun bezigheden even lieten voor wat ze waren en op hun gemak naar hem keken. Hij belichaamde

³ Met dank aan Nico Riemersma voor de opmerking.

⁴ K. Albrecht, ‘Die sogenannten Sonderbarkeiten des masoretischen Textes’, ZAW 39 (1921), 160-169, i.h.b. 165.

⁵ Flavius Josephus, *De Oude Geschiedenis van de Joden* (vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door F.J.A.M. Meijer en M.A. Wes), Amsterdam (1996) 2008, 286.

namelijk inderdaad de gratie waarover kinderen kunnen beschikken, in de meest zuivere vorm, en dat trok de aandacht' (*Antiquitates Judaicae* II,230-231).⁶

Hetzelfde idee dat mensen de ogen niet van de jonge Mozes af konden houden, vinden we in het rabbijnse commentaar *Exodus Rabba* 1:26. Daarin wordt ook zijn uitzonderlijke lengte genoemd (1:27).

Dat er een verband gelegd wordt tussen schoonheid en lengte zagen we hierboven ook al in de beschrijving van Saul als toekomstige koning. Men kan het vergelijken met wat men ziet in oude Egyptische en Mesopotamische afbeeldingen van koningen. Ze steken figuurlijk met kop en schouders boven gewone stervelingen uit.⁷ Het geeft aan dat ze dicht bij de goden dan bij de mensen staan. In veel gevallen wordt het ook zo voorgesteld dat de koning tussen de goden en de mensen in staat en gezien moet worden als vertegenwoordiging (beeld) van de goden of als middelaar. Dat is iets wat ook dichtbij de rol van Mozes komt, zoals het wordt verteld in het boek Exodus. Het wordt verder uitgewerkt in de *Exagoge van Ezechiël* (*Ezechiël de dramaturg*), een hervertelling van Exodus 1-15 uit de tweede eeuw vóór het begin van onze jaartelling.⁸ In het troonvisioen (r. 68-82)⁹ ervaart Mozes dat hij een scepter en een troon krijgt. Hij wordt uitgenodigd om zitting te nemen op een grote troon die reikt tot de wolken van de hemel. Vanaf die zetel ziet hij neer op de aarde en alles wat zich tussen hemel en aarde beweegt. Ook vallen talloze sterren voor hem neer. Het heeft er alle schijn van dat Mozes hier een haast goddelijke status is verleend.¹⁰

In dit kader is het interessant te letten op de parallellen met Psalm 45. In dit huwelijkslied wordt de koning niet alleen geprezen om zijn schoonheid (יפה, v. 3), maar wordt hij ook god genoemd (אלהים, v. 8).

Stralend en gehoornd

In Exodus 34:29 lezen we dat, toen Mozes na zijn ontmoeting met God afdaalde van de berg Sinai, zijn gezicht glansde. Het volk durfde hem niet te naderen, want het was duidelijk dat dit een afglans van de goddelijke heerlijkheid was. En contact met het goddelijke kan dodelijk zijn. Mozes zoekt van zijn kant wel het contact om aan het volk de geboden van God over te brengen. Daarna doet hij dan wel een doek voor zijn gezicht (v. 33). Het is duidelijk dat hij nu inderdaad een soort van afglans is van God. Wanneer ze zijn gezicht te zien krijgen, hebben ze indirect met God zelf te maken. Verder doet Mozes de doek alleen weg wanneer hij met God spreekt.

Net als in de *Exagoge* wordt Mozes in een aantal rabbijnse teksten min of meer vergoddelijkt. In de *Midrash* op Psalm 90 en in *Deuteronomium Rabba* bij Deuteronomium 33:1

⁶ Flavius Josephus, *De Oude Geschiedenis*, 287.

⁷ Zie de afbeeldingen bij O. Keel, *Die Welt der altorientalischen Bildsymbolik und das Alte Testament*, Zürich 1977, 224-286.

⁸ Zie de vertaling en introductie door R.G. Robertson, in: J.H. Charlesworth (ed.), *The Old Testament Pseudepigrapha* II, Garden City 1985, 803-819.

⁹ Zie hierover P.W. van der Horst, 'Moses' Throne Vision in Ezekiel the Dramatist', *JJS* 34 (1983), 21-29; P.W. van der Horst, 'Some Notes on the Exagoge of Ezekiel', *Mnemosyne* 7 (1984), 354-375.

¹⁰ J. Lierman, *The New Testament Moses: Christian Perceptions of Moses and Israel in the Setting of Jewish Religion* (WUNT II/173), Tübingen 2004, 90-91.

wordt gesteld dat Mozes als een gewone sterveling opging naar de Heilige, maar dat hij na zijn terugkomst god wordt genoemd.¹¹ Dat gaat duidelijk verder dan wat er in Exodus 34 staat.¹² Daar gaat het er in de eerste plaats om aan te geven dat Mozes namens God spreekt. Alleen wanneer gezegd wordt dat Mozes optreedt als middelaar tussen God en zijn volk, speelt het thema van het glanzende gezicht en de doek ter bedekking daarvan een rol. Het accent ligt dus op zijn functie, en niet op zijn persoon.

Er is veel discussie over de interpretatie van het werkwoord waarmee het stralen van het gezicht wordt aangeduid in vers 29: קרן. Behalve als het werkwoord voor ‘stralen’ kan het ook verbonden worden met het woord voor ‘hoorn’. Van grote invloed was de keuze van Hiëronymus voor het tweede in zijn vertaling: *Cumque descenderet Moyses de monte Sinai, tenebat duas tabulas testimonii, et ignorabat quod cornuta esset facies sua ex consortio sermonis Domini* (‘Toen Mozes van de berg Sinai afdaalde, hield hij de twee tafelen van het getuigenis vast en wist niet dat zijn aangezicht gehoornd was door het gemeenschappelijk gesprek met de Heer’). Hij was niet de enige in zijn tijd die het Hebreeuws hier vertaalde met ‘gehoornd’. We vinden het ook in joodse bronnen.¹³ Deze vertaling werd breed verspreid in de christelijke wereld via de alom gebruikte Vulgaat. Men kan dit niet simpelweg afdoen, zoals vaak gebeurt, als een vergissing. In ieder geval is het goed om te bedenken dat Hiëronymus ‘gehoornd’ overdrachtelijk bedoelde.¹⁴ Hij wilde hoogstwaarschijnlijk helemaal niet suggereren dat Mozes daadwerkelijk hoorns op zijn hoofd had toen hij van de berg Sinai afdaalde. In zijn commentaar op Ezechiël schijft hij over de betreffende passage in Exodus dat het gewone volk de aanblik van Mozes’ gezicht niet kon verdragen, ‘omdat het was verheerlijkt of zoals men dat zegt in het Hebreeuws: ‘gehoornd’.¹⁵ Het verschil tussen ‘stralend’ en ‘gehoornd’ is in sommige talen ook minder groot dan in onze taal. In Sumerische, astronomische teksten wordt een woord *si* gebruikt dat zowel ‘hoorn’ als ‘stralend’ kan betekenen. Het lijkt er op dat men licht als een soort materiaal opvatte. Het is niet uitgesloten dat dit ook de achtergrond van de beschrijving in Exodus 34:29 is.¹⁶ Er wordt ook wel een verband gelegd met het verhaal van het gouden kalf, dat men dan ook als gehoornd ziet. De vermelding van de hoorns in hoofdstuk 34 zou dan opgevat kunnen worden als

¹¹ Zie Lierman, *The New Testament Moses*, 96.

¹² Zie hierover o.a. C. Houtman, ‘Het verheerlijkte gezicht van Mozes’, *NedThT* 43 (1989), 1-10; C. Houtman, *Exodus III* (COT), Kampen 1996, 706-709; T.B. Dozeman, ‘Masking Moses and Mosaic Authority in Torah’, *JBL* 119 (2000), 21-45.

¹³ Zie R. Kasher, ‘The Mythological Figure of Moses in Light of Some Unpublished Midrashic Fragments’, *JQR* 88 (1997), 19-42, i.h.b. 25.

¹⁴ Zie hierover R. Mellinkoff, *The Horned Moses in Medieval Art and Thought*, Berkeley 1970, 77-79.

¹⁵ *Commentariorum in Hiezechielem*, in: *Corpus Christianorum. Series Latina LXXV*, Turnhout 1964, 557.

¹⁶ Zie hierover S.L. Sanders, ‘Old Light on Moses’ Shining Face’, *VT* 52 (2002), 400-406.

een onderstreping van de tegenstelling: in hoofdstuk 32 leidt de verering van het levenloze beeld van het kalf tot niets dan dood, terwijl in hoofdstuk 34 de gehoornde man woorden ten leven brengt.¹⁷ Deze verbinding tussen de twee verhalen lijkt echter al te vergezocht, vooral ook omdat in hoofdstuk 32 niet expliciet sprake is van hoorns.

Michelangelo's gehoornde Mozes

De klassieke afbeelding van Mozes is die van Michelangelo (afb. op pag. 106). Hij maakte die rond 1513 voor het (nooit voltooid) grafmonument van paus Julius II. Het was bedoeld voor de Sint-Pieter, maar kwam uiteindelijk terecht in de basiliek *San Pietro in Vincoli* in Rome. Mozes is onmiskenbaar gehoornd. Hij zit met twee nog onbeschreven stenen tafelen onder zijn rechterarm en kijkt naar links in de verte. Er is veel discussie over de vraag welk moment in het verhaal in Exodus Michelangelo hier precies weergeeft. Vele kunsthistorici zijn van mening dat het gaat om het moment dat Mozes ziet hoe het volk zich heeft overgegeven aan de verering van het gouden kalf. Direct hierna zou hij de stenen tafelen in grote woede stuk smijten. Sigmund Freud daarentegen is juist van mening dat Mozes zich hier beheerst. Belangrijker dan zijn boosheid is zijn wens om het volk de wil van God door te geven via de zojuist ontvangen Tien Woorden. Hij weet zich – voorbeeldig – te beheersen. Freud baseert dat op een uitgebreide bespreking van een aantal details. Hij concludeert:

Was wir an ihm sehen, ist nicht die Einleitung zu einer gewaltsamen Aktion, sondern der Rest einer abgelaufenen Bewegung. Er wollte es in einem Anfall von Zorn, aufspringen, Rache nehmen, an die Tafeln vergessen, aber er hat die Versuchung überwunden, er wird jetzt so sitzen bleiben in gebändigter Wut, in mit Verachtung gemischtem Schmerz. Er wird auch die Tafeln nicht wegwerfen, daß sie am Stein zerschellen, denn gerade ihretwegen hat er seinen Zorn bezwungen, zu ihrer Rettung seine Leidenschaft beherrscht. Als er sich seiner leidenschaftlichen Empörung überließ, mußte er die Tafeln vernachlässigen, die Hand, die sie trug, von ihnen abziehen. Da begannen sie herabzugleiten, gerieten in Gefahr zu zerbrechen. Das mahnte ihn. Er gedachte seiner Mission und verzichtete für sie auf die Befriedigung seines Affekts. Seine Hand fuhr zurück und rettete die sinkenden Tafeln, noch ehe sie fallen konnten. In dieser Stellung blieb er verharrend, und so hat ihn Michelangelo als Wächter des Grabmals dargestellt.¹⁸

Er wordt ook wel beweerd dat Mozes hier zou zijn afgebeeld net nadat hij het bericht van God had gekregen dat hij zelf het beloofde land niet zou betreden.¹⁹ Het probleem bij al deze interpretaties is dat ze gebaseerd zijn op een combinatie van teksten. De aankondiging dat Mozes zou sterven vóór de intocht vinden we in Numeri 20:12 en ook de verbinding met de verering van het gouden kalf is onzeker. Het is aannemelijker dat Michelangelo hier dacht aan wat verteld wordt in Exodus 34:6. Mozes heeft twee nieuwe stenen tafelen uitgehakt en is de berg Sinai weer opgegaan. Dan vervult God het verzoek van Mozes om Gods heerlijkheid te mogen zien. Dat gebeurt op de manier zoals God had aangegeven in 33:21-23, namelijk dat

¹⁷ C. Dohmen, *Exodus 19-40* (HThKAT), Freiburg im Breisgau 2004, 374.

¹⁸ S. Freud, 'Der Moses des Michelangelo (1914)', in: *Kleine Schriften* II, Kap. 7 (zie <https://gutenberg.spiegel.de/buch/kleine-schriften-ii-7122/7>).

¹⁹ Over deze en andere interpretaties, zie H. Raguse, 'Moses im Angesicht seines Todes? Zu zwei neuen Büchern über den Moses des Michelangelo', *ThZ* 61 (2005), 162-170.

hij God slechts te zien krijgt in het voorbijgaan. Precies dat moment lijkt hier door Michelangelo te zijn vastgelegd.

Het feit dat Michelangelo Mozes zo duidelijk gehoord afbeeldt, wordt wel gezien als een voorbeeld van het in die tijd gebruikelijke anti-semitisme.²⁰ In plaats van de associatie met het goddelijke zou dan die met het duivelse zijn gekomen. In de oudheid was het dragen van hoorns een alom gebruikelijke aanduiding van goddelijkheid, eer en macht. De koningen van Egypte en Mesopotamië droegen hoofddeksels met hoorns om aan te duiden dat zij een incarnatie van de godheid waren. Alexander de Grote werd ook met hoorns afgebeeld om aan te duiden dat hij afstamde van Ammon. De duivel wordt echter ook al vanouds afgebeeld met hoorns. Het is dus goed denkbaar dat ze met elkaar zijn verward.²¹ Het blijft onzeker wat Michelangelo er precies bij gedacht heeft. Het is echter ook duidelijk dat de manier waarop Michelangelo Mozes afbeeldde niet ongebruikelijk was. Een mooi voorbeeld – in een

latere aanvulling op zijn studie ook aangehaald door Freud – is een twaalfde-eeuws beeld dat nu tentoongesteld is in het *Ashmolean Museum* in Oxford (afb. linksboven). Hier zien we Mozes in dezelfde scène in een zelfde houding. Het valt vooral op dat hij ook naar zijn baard grijpt. Hier is hij niet gehoord. Dat is wel het geval bij het in 1404 door Claus Sluter vervaardigde beeld van Mozes (afb. rechts). Het is een onderdeel van de zogenaamde Mozesput die zich oorspronkelijk in het klooster *Chartreuse de Champmol* bij Dijon bevond en diende als sokkel voor een kruisbeeld. Het staat nu in een later gebouwd paviljoen. Het bestaat uit losstaande beelden van Mozes, David, Jeremia, Zacharia, Daniël en Jesaja op een zeshoekig voetstuk van de put, die omgeven zijn door treurende engelen. Elk is herkenbaar aan zijn attributen. Bij Mozes zijn dat de stenen tafelen en de hoorns. Ook heeft hij net zo'n weelderige baard. Bij Michelangelo is Mozes er wel knapper op geworden.

²⁰ Zie hierover S. Bertman, 'The Antisemitic Origin of Michelangelo's Horned Moses', *Shofar* 27 (2009), 95-106.

²¹ Zie hierover Mellinkoff, *The Horned Moses*, 121-137.

In dezelfde periode zien we dat Mozes ook al in eerdere levensfasen gehoornd is afgebeeld. In de afbeelding in de Neurenberger Kroniek uit 1493 (folio 29v) van de ontmoeting met God bij de brandende doornstuik (afb. linksonder) lijkt de kunstenaar te aarzelen tussen hoorns en haren.²² In de afbeelding van dezelfde scene in de *Biblia Pauperum* (afb. rechtsonder)²³ uit dezelfde periode zien we de hoorns ook als lichtjes afgebeeld. In dit boek worden scènes uit het leven van Jezus gekoppeld aan scènes uit het Oude Testament die opgevat werden als voorafschaduwing van de latere gebeurtenissen. Hier staat de geboorte van Jezus centraal. Links daarvan zien we Mozes bij de brandende doorstruik en rechts Aäron met zijn bloeiende staf (Num 17).

Hoorns als stralenbundels

Terwijl de oudst bekende afbeelding van een gehoornde Mozes dateert uit de elfde eeuw,²⁴ vinden we vanaf het begin van de dertiende eeuw ook een interessante variant, namelijk Mozes afgebeeld met twee stralenbundels op zijn hoofd. Het is een soort van compromis tussen gehoornd en stralend. Dat is duidelijk te zien in de manier waarop Mozes is afgebeeld in een exemplaar van de *Bible moralisée* uit ca. 1250 (afb. rechts).²⁵ In de eeuwen daarna zien we dat nog vaak terug. Een goed voorbeeld daarvan is het schilderij van Cosimo Rosselli over Mozes en zijn volk. Het stamt uit de vijftiende eeuw en is te bewonderen op de zuidelijke muur van de Sixtijnse kapel.

²² Zie S. Füssel & H. Schedel (eds), *Weltchronik: Kolorierte und kommentierte Gesamtausgabe von 1493*, Köln 2001. Het handschrift kan digitaal worden geraadpleegd via de *digital library* van de University of Cambridge (<https://cud.lib.cam.ac>).

²³ Zie C. Wetzels & H. Drechsler, *Biblia Pauperum - Armenibibel: Die Bilderhandschrift des Codex Palatinus latinus 871 im Besitz der Bibliotheca Apostolica Vaticana*, Stuttgart 1995, 31.

²⁴ Zie Mellinkoff, *The Horned Moses*, 61-62.

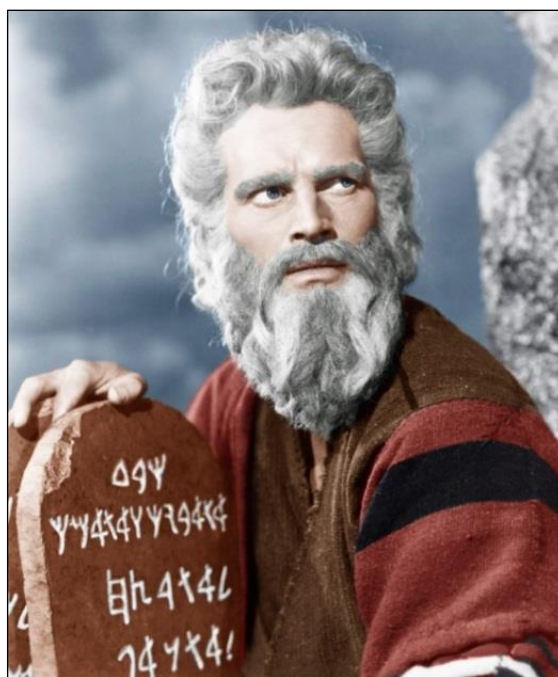
²⁵ Zie Mellinkoff, *The Horned Moses*, 69,90-91.

We zien allerlei verhalen uit Exodus verbeeld op één schilderij (afb. linksonder). Mozes is verschillende malen afgebeeld. Hij is herkenbaar aan zijn goudkleurige gewaad met daaroverheen soms een groene mantel. Hij heeft lange witte haren en een tweedelige baard die lijkt op die van het beeld van Michelangelo. Midden boven zien we hoe Mozes God, die omringd wordt door engelen, ontmoet. Daaronder is afgebeeld hoe Mozes bij de aanblik van de verering van het gouden kalf de stenen tafelen stuk gooit. Links daarvan zien we dat Mozes de stenen tafelen toont aan het volk. Hier is Mozes afgebeeld met twee stralenbundels (afb. rechtsonder). In de moderne kunst zien we deze weergave van Mozes terugkeren in het werk van Chagall, die Mozes doorgaans afbeeldt met twee stralenbundels op zijn hoofd, zoals niet alleen duidelijk te zien is in zijn schilderij van Mozes en de stenen tafelen, maar ook van Mozes en de brandende doornstruik.

Mozes in de film

Zoals het beeld van de hand van Michelangelo geldt als de klassieke weergave van Mozes in de kunst, zo kan men Charlton Heston in *The Ten Commandments* (1956) van Cecil B. DeMille zien als beeldbepalend in de filmgeschiedenis (afb. rechts). De regisseur verklaarde dat Heston gecast is vanwege zijn gelijkenis met Michelangelo's werk.²⁶ Dat blijkt ook wel als je ze met elkaar vergelijkt. Het verhaal gaat dat DeMille een witte baard tekende op een foto van Heston en toen bij toeval de grote overeenkomst zag. Ook het feit dat Heston beantwoordde aan de schoonheidsidealen van zijn tijd zal hebben bijgedragen aan de keuze, getuige ook de lovende kritieken: 'splendid, handsome and princely (and human) in the scenes dealing with him as a young man, and majestic and terrible as

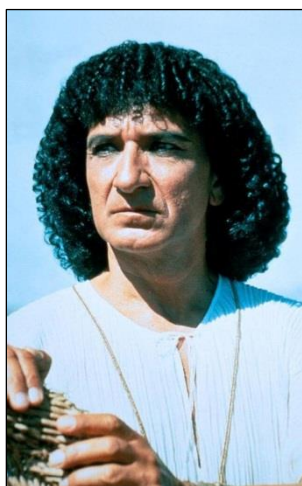
²⁶ Zie B. Britt, *Rewriting Moses: The Narrative Eclipse of the Text* (JSOT.S, 402), London 2005, 45.

his role demands it'²⁷ en 'remarkably effective as both the young, princely Moses and as the Patriarchal savior of his people'.²⁸ Het is een positief beeld van het uiterlijk van Mozes dat men aantreft in de meeste moderne kunstuitingen, ook in de literatuur. Een uitzondering hierop vormt Thomas Mann die Mozes in zijn novelle uit 1943 beschrijft als iemand getekend door het leven: met een gebroken neus als gevolg van het gevecht met de engel en verder nogal grof gebouwd:

ein Mann auf der Höhe der Jahre, stämmig, mit gedrückter Nase, vortretenden Backenknochen, einem geteilten Bart, weitstehenden Augen und breiten Handgelenken, wie man besonders sah, wenn er, was oft geschah, grübelnd Mund und Bart mit der Rechten bedeckte.²⁹

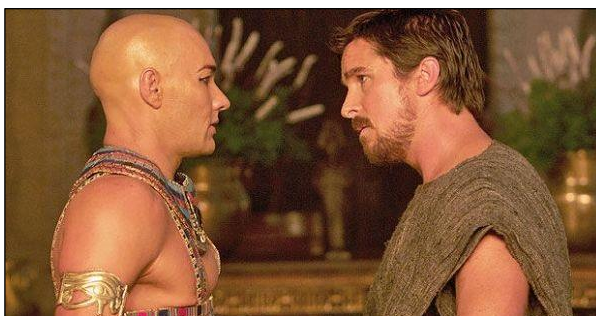
Bij zijn beschrijving van de hand van Mozes lijkt Mann net als Freud geïnspireerd te zijn door het beeld van Michelangelo.

Ook in recente films wordt Mozes minder verheven en meer aards dan in de film uit 1956 neergezet. In de tekenfilm *The Prince of Egypt* (1998) wordt dit gelijk al duidelijk in de manier waarop hij getekend wordt als gewone Egyptische jongen aan het hof van farao. Hij is wel duidelijk

knapper dan de mensen in zijn omgeving. Dat wordt goed zichtbaar in de scène waar hij het aan de stok krijgt met de Egyptische tovenaars (afb. rechtsboven). Dezelfde neiging om Mozes duidelijker als Egyptenaar neer te zetten is te zien in de film uit 1996 onder de directie van Roger Young met Ben Kingsley in de rol van Mozes (afb. links). De keuze voor deze acteur zal mede ingegeven zijn door zijn oosterse uiterlijk. In de Mozesfilm van Ridley Scott, *Exodus: Gods and Kings* uit 2014 (met opmerkelijk genoeg ook weer een rol voor Ben Kingsley, deze keer als de oude Nun, de vader van Jozua) wordt deze Egyptische lijn ver doorgetrokken. De film zet in met een indrukwekkende scène van een veldslag. Die komt niet voor in de Bijbel, maar zet wel de toon. Het zal in het

vervolg vooral gaan over de tijd in Egypte. De hoofdrolspeler Christian Bale wordt daarbij opmerkelijk genoeg weer minder Egyptisch gepresenteerd. Hier zien we weer de knappe Mozes, waarbij hij vooral ook sympathieker oogt dan zijn tegenspeler, gespeeld door Joel Edgerton (afb. rechtsonder). Aan het eind

²⁷ *The Hollywood Reporter*, d.d. 5 oktober 1956.

²⁸ *New York Daily News*, d.d. 9 november 1956.

²⁹ T. Mann, 'Das Gesetz', in: *Die Erzählungen II*, Frankfurt am Main 1975, 621-672, i.h.b. 627. Dit verhaal was eerder gepubliceerd in Engelse vertaling in: *The Ten Commandments: Ten Short Novels of Hitler's War Against the Moral Code*, New York 1943.

van de film is er ook nog een intrigerende weergave van de ontmoeting met God. In de film wordt God gerepresenteerd door een jongetje van ongeveer tien jaar. Het is niet duidelijk of we hier nu met God zelf te maken hebben of met een boodschapper. Minzaam schudt hij het hoofd, als hij samen met Mozes vanaf de berg ziet hoe de Israëlieten zich bezondigen aan het gouden kalf. Hij geeft Mozes de opdracht om de Tien Woorden in steen uit te hakken. Wanneer hij aan Mozes vertelt dat deze woorden, duurzaam in steen gehouwen, nu de weg

moeten wijzen en dat Mozes' taak erop zit en hij dus niet het beloofde land in zal gaan, kijkt Mozes naar hem op (zie afb. links). Het doet denken aan de blik van Mozes in het beeld van Michelangelo. Mozes is echter niet meer de krachtige man die hij was. Hij oogt oud en vermoeid. Zijn gezicht wordt verlicht door de kaarsen die hem bijlichten bij zijn werk. Er is geen bijzondere glans waarneembaar en in het

volgende *shot* is ook God niet meer te zien. Het is allemaal heel aards geworden en men kan zich niet aan de indruk onttrekken dat heel die goddelijke verschijning niet meer dan Mozes' eigen verbeelding is. Dat is echter weer een ander verhaal.³⁰

³⁰ Zie hierover mijn bijdrage 'Verfilming van de Bijbel: Een *never ending* story', in *Schrift* 297 (2020), 32-37 over Bijbel en media.